

ПЕЧАТ НА ПЪРВИЯ АСЕНЕВЕЦ

ИВАН ЙОРДАНОВ

В края на 1185 г. в Търново избухва въстание, което поставя началото на възстановяването на българската държава. Основните писмени източници за това са византийски, при това доста противоречиви, което е причината за трайни дискусии относно характера на въстанието, произхода на водачите му и техните цели. Почти нищо материално, свързано с тези събития, не е достигнало до нас.

Наскоро в колекцията на Шуменския исторически музей постъпи нов и неизвестен досега оловен печат (моливдовул), който безспорно има връзка с действащите лица и началния етап на въстанието.¹

Ето и неговото описание (Обр. 1):

Л.: Надпис във вертикални редове: **Ο-Α-Γ-Ι-ο-ς || ΘΕ-ΟΔ-Ω-ΡΟ-С**

Права фигура на св. Теодор представен във фас. Около главата му е гравиранимб чрез зрънчест кръг. Лицето е представено с всичките подробности, с висок и добре съхранен релеф. Брадата му е дълга, падаща на гърдите, но е островърха. Облечен е в ризница с добре и отчетливо видими люспи на бронята. Липсва наметало. Вместо нея тънка надиплена материя обхваща талията на ризницата и се спуска до коленете. С дясната ръка светецът се подпира върху дълго копие, а в лявата придържа щит с триъгълна форма, опрян на земята.

Оп.:

+СΦΡΑ
ΓΗΣ:ΙΩΒΑ
СНΛΕΩС
ΤΩΝΒΟΛ
ΓΑΡΟΝ
+

+ Σφρα-
γής Ἰω(άννη) βα-
σιλεώς
τῶν βολ-
γάρων
+

+ Σφραγίς Ἰωάννη βασιλεύς τῶν βουλγάρων

Съхранява се в ИМ-Шумен, инв. № 14670. Намерен е от машинкаджия в крепостта до с. Добри дол, Пловдивско. Размери: на ядрото 35-36 мм, на самия печат 32 мм, дебелина 3.5 мм и тегло 28.70 г. Великолепен отпечатък, отлично

съхранен. Патината му е също добре съхранена. Единствената повреда се е получила от удар с острие, навярно от намервача, встрани от текста на опаката страна.

Моливдовулът е непубликуван и друг подобен не е известен.

Представеният печат е уникален. Надписът му е на гръцки и се отнася до владетеля - василевс на българите.

Обр. 1. Моливдовул на Асен.

а) Лицева страна. Исторически музей - Шумен, инв. № 14670.

б) Обратна страна. Исторически музей - Шумен, инв. № 14670.

в) Лицева страна. Рис. Ив. Йорданов

г) Обратна страна. Рис. Ив. Йорданов

Преди да пристъпим към опитите за идентифициране кой е този Йоан, е необходим коментар на неговото изображение и палеографията на буквите от текста.

При търсенето на паралели в иконографията на нашия печат прегледах всички публикувани печати с подобно изображение на св. Теодор. Изненада за

мен бе фактът, че поразително точни паралели намерих единствено върху печата на Йоан Кантакузин (Обр.2) - кесар и зет на императора Исаак II Ангел², разгромен от българите начело с Асен и Петър, събитие за което ще стане дума и по-долу. Близко до него е и изображението на св. Теодор върху печата на Андроник Кантакузин³ от същото време. Последният подчертава родството си с кесаря и следователно навярно се отнася до първообраз и негова реплика. От наличието на две еднакви изображения, при това много специфични, върху печатите на двама родственици би могло да се предполага, че това изображение на св. Теодор е копирано от някаква чудодейна или друга рядка икона, притежание на кесарят Йоан Кантакузин или на семейството му.

Обр. 2. Печат на Йоан Кантакузин.

а) Лицева страна.

б) Обратна страна.

Надписът върху опаката страна би трябвало да е метричен, но са налице редица отклонения както от граматичните правила, така и от палеографията на някои от буквите.

Така например буквата Ω от името Ἰωάννης наподобява българско Ш . По същия начин тя е повторена и при титлата βασιλεὺς , докато при предлога τῶν се наблюдава стремежа тя да е закръглена отдолу. Буквата В , която върху византийските сфрагистични паметници до XII в. включително се изписва като латинско R , тук е затворена в единия случай, а в другия е ясно изразена В . Известни са обаче случаи на печати на едно и също лице - едните в края на XII в. и гравирани в столичното ателие, а други в началото на XIII, които видимо са правени в провинцията, то при тях В е по същия начин затворена отдолу. Необходимо е да уточня, че се касае за печати на византийски сановници съответно в периода преди 1203 г. и след тази дата, т. е. след превземането на Константинопол от латинците и редица византийски аристократи избягали в родовете си имения извън столицата.⁴

Етнонима βουλγάρων е изписан като βολγάρων . Има и други не така

съществени отклонения, които свидетелствуват за това, че гравьорът на матрицата от опаката страна не е ромеец и че тя е гравирана извън Константинопол. Това контрастира с лицевата страна, която е великолепно гравирана и изпълнена. Изображението е като че ли точно копие на познат образец. Датировката на печата според моите наблюдения, свързани с изображението и палеографията на буквите, е най-общо в края на XII и началото на XIII в.

Печатът е наистина уникален. Отнася се до български владетел, а надписът е на гръцки. Второто отклонение е фактът, че върху печата не е представено изображението на този владетел. На лицевата страна е представен закрилникът на този Йоан - св. Теодор, а на опаката надпис в хоризонтални редове.

Най-напред да се спрем на въпроса, защо липсва изображение на владетеля и познати ли са подобни случаи:

Такива случаи са познати както в средновековна България, така и във Византия.

В България липсва изображението на владетеля върху печатите на Борис-Михаил (866-889) и Симеон (893-913) като архонти на България, но са представени Христос и Богородица.⁵ Липсва изображение на владетеля и върху видимо фалшивия печат на Калоян като цар на българите.⁶ Няма съмнение обаче, че този достигнал до нас загадъчен фалшификат е копие или реплика от неизвестен за нас оригинал.

Във Византия най-близък паралел е моливдовулът на Теодор Дука Ласкарис - император и син на император (1254-1258)⁷. При него на лицевата страна е представена права фигура на св. Теодор Стратилат с подобна иконография, както при нашия случай. Необичайността на този печат е причината изследвачите да си зададат въпроса, дали той не е от времето преди смъртта на Йоан Дука Ватаци (1222-1254) и да се отнася до съимператор. Въобще прави впечатление, че образът на владетеля отсъства, когато неговият ранг не е напълно равностоен на този на традиционния василевс.

Тези паралели позволяват да допуснем съществуването на подобен български владетелски печат, но без изображение на самия владетел. Във Византия по това време без владетелско изображение са печатите на деспотите и кесарите, съответно вторият и трети по ранг в империята сановник.

Сега да преминем към опитите за идентифициране собственика на печата : Йоан василевс на българите:

Кой е той и защо надписът му е на гръцки език?

В българската история от края на XII и в началото на XIII в. според достигналите до нас писмени извори биха могли да се посочат няколко Йоановци, които са били владетели на българите или претенденти за такива.

1. Йоан Асен I (1186-1196).⁸

Добре известен в българската история. Сведенията за него идват предимно от „Историята“ на Никита Хониат и по-късните нейни преписи. Те са позволили

редица заключения, повечето от които са в сферата на хипотезите. Приема се, че още в началото на въстанието Йоан Асен е бил обявен за съвладетел на брат си Тодор-Петър. Допуска се, че кръщелното му име е било Йоан, а Асен - народността.

Все пак да проследим случаите, когато става дума за мястото на всеки един от братята по време на въстанието и след това:

1185 г. (26 октомври) - на другия ден след осветяването на храма:

според Н. Хониат : „А единият от братята, Петър, увенчал и главата си със златен венец и на краката си обул и пристегнал пурпурни обувки.“⁹

според Т. Скутариот: „А първият от братята Петър си поставил и венец на главата, а на краката червени сандали, като се нарекъл цар на българите (*βασιλέα βουλγάρων*)“.¹⁰

След като съществува съвпадение в иконографския сюжет единствено между печатите на кесаря Йоан Кантакузин и Йоан василевса на българите, логично е да потърсим някаква връзка между тях.

След обявяване на въстанието в Търново и първите успешни действия последвала и реакцията на Константинопол. За главнокомандуващ византийската армия срещу въстаниците бил назначен севастократор Йоан Ангел - чичо на императора, но тъй като скоро той бил заподозрян в измяна и узурпация, бил отстранен от поста си. „Военното ръководство, както заявява Никита Хониат, приел кесарят Йоан Кантакузин, който бил женен за сестрата на императора.“ Той бил човек с богат опит..., но тогава не ръководел добре войната срещу власите... разположил лагера си сред полето, не поставил бдителни постове или стражи и не направил вал. И тъй варварите го нападнали през нощта - той едва се спасил, а войската му пострадала много .....,И тъй след като ромеите, победени, бягали, варварите ограбили всичките им шатри и златотканите одежди на кесар, които се отличавали с тъмносините си багри, а също и знамената. Петър и Асен ги облекли, като тръгнали пред войската си.“

Този епизод внася известен смут сред изследвачите: Според П. Петров очевидно става дума за някакво объркване, Петър е бил коронясан преди това и едва ли би облякъл кесарската хламида. Възможно е, продължава същият автор, единият от братята да е наметнал кесарската хламида, като по този начин се преследвал психологически ефект, за да се покаже победата над византийската армия.¹¹

Относно титулт на Петър сведения намираме в хрониките на Третия кръстоносен поход. При Адрианопол (в края на 1189 и началото на 1190 г.), където протичали сложни преговори между Фридрих I Барбароса и пратениците на византийския император, се съобщава и за българско пратеничество:

Според *Historia peregrinorum* „...Калопетър .... изпрати посолство в Адрианопол. Той молеше императора да положи на главата му ...диадемата на гръцкото царство (*diadema regni Grecie*)“.¹²

Според *Expeditione Friderici I*, „Докато се вършеше това, Калопетър, господарят

на власите и на по-голямата част от българите в градините на Тракия, който се наричаше император и изискваше от римския император да му възложи императорската корона на гръцкото кралство (*coronam imperialem regni Grecie*) ...¹³

Необходимо е дапомним, че Петър се е наричал император и искал да му се възложи императорската корона на гръцкото царство, т. е. да бъде признат за василевс на ромеите.

Относно мястото на двамата братя във въстанието и след възстановяването на държавата се дискутира. Едни автори приемат, че още в началото на въстанието Йоан Асен е приел царската корона и царската титла, други допускат, че това е станало значително по-късно, в 1188, 1190 или 1191 г.

Съвременникът на това събитие Никита Хониат недвусмислено говори: ... „А единият от братята, Петър, увенчал и главата си със златен венец и на краката си обул и пристегнал пурпурни обувки“, но не съобщава за какъв се е провъзгласил Петър. Когато византийски хронист съобщава подобни действия, то обикновено става дума за узурпатор.

Поради обстоятелството, че на престола в Константинопол се възцарява един узурпатор Исак Ангел, то в различни части на империята се появяват претенденти за престола - Теодор Мангафа във Филаделфия, Исак Комнин на о-в Кипър и пр., а на Север от Хемус за василевс на ромеите се провъзгласил единият от братята Теодор.

В Теодор Скутариот, чиято „Обзорна хроника“ е написана един век по-късно, се уточнява :..., А първият от братята Петър си поставил и венец на главата, а на краката червени сандали, като се нарекъл цар на българите (*βασιλέα βουλγάρων*)“. За Скутариот, творил 100 години по-късно от тези събития и когато българската държава е една реалност и нейните владетели се титулуват царе, т.е. василевси, е очаквано да уточни, че се отнася до провъзгласяване на български владетели, докато за съвременника им Хониат братята са узурпатори.

Заедно с това и двамата автори непрекъснато изтъкват ръководната роля във военните действия на другия брат, наречен Асен. След като не е посочена изрично титлата на Асен (деспот или кесар), би могло да се предполага за съвладелски институт, практика добре позната във Византия, когато имаме повече от един император. В случая обаче новият печат подсказва една друга възможност. Теодор-Петър е бил обявен за василевс на ромеите, а Йоан Асен за василевс на един от народите в тази империя - българския¹⁴.

За императорските амбиции на Теодор-Петър свидетелствуват и достигналите до нас негови монети. Надписът върху тях, който също е на гръцки език и досега не намери еднозначно разчитане, в светлината на новия печат би следвало да се чете $\Theta(\epsilon)\delta\delta(\omega\rho\omicron\varsigma) \beta(\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma) \text{ } \text{'}\text{P}(\omega\mu\alpha\iota\omega\nu)$.¹⁵

Все пак кога Йоан Асен е бил обявен за съвладетел или въобще за василевс на българите. Една отправна точка е разгромът на Йоан Кантакузин и пленяването на неговите дрехи и инсигнии. Кесарят във Византия идва от римския caesar и е вторият по ранг след императора. В българската рангова

Йерархия не е имало подобен титул. Кесар е по-ранна реминисценция на цѣсарь и царь. Може би именно Йоан Асен е наметнал кесарската златотъкана хламида и другите инсигнии през февруари 1186 г. и именно тогава е бил обявен за владетел на българите (цѣсарь или царь вѣлгарѡм, т. е. βασιλεύς τῶν βουλγάρων). От печата на втория от братята констатираме, че той навярно е намерил в палатката на кесаря Йоан Кантакузин скъпоценната икона, за която стана дума по-горе, или пък самия булотирион на кесаря. Йоан Асен е наредил да бъде копирано изображението от лицевата му страна върху своя печат. По този начин той не само се е снабдил с великолепно изображение на лицевата страна на печатът си, но което е по-важното - по този начин е демонстрирал, че св. Теодор е лишил от закрилата си кесаря Йоан Кантакузин, връчвайки победата на Йоан василевс на българите. В това наистина се крие психологически ефект и идеологически заряд. Надписът е на гръцки, защото в началния период на въстанието церемониалът и титулите ще са били византийски. До кога е продължило това двувластие, е трудно да се отговори, но до 1189-1190 г. Теодор - Петър е βασιλεύς τῶν Ῥωμαίων или според западната титулатура Imperator Graecorum. Може би след преминаване на кръстоносците и програмата максимум на братята не се е реализирала, Петър се е оттеглил в Преслав, запазвайки титула си василевс (цар), а начело на българската държава е застанал Йоан Асен, титулвайки се вече на български - царь вѣлгарѡм и приемайки за свой закрилник св. Димитър Солунски. Този факт е отразен върху неговите по-късни печати, които вече са на български.¹⁶

2. Иванко (Йоан) 1196-1197 г.¹⁷

Името Иванко, според Н. Хониат, идвало от Йоан.¹⁸ Същия застанал начело на съзаклятието срещу Йоан Асен I. Заговорът е бил успешен и царят убит от Иванко. Би могло да се очаква, че след убийството на Йоан Асен Иванко се е провъзгласил за владетел (цар, василевс) на българите. Привържениците му, по-думите на същия Н. Хониат, твърдели, че „те щели да управляват по-справедливо и по-законно от Асен“¹⁹, но събитията взели друга посока. Иванко се принудил да избяга при византийците и бил назначен за управител на Филипополска област. С това обаче претенциите му за престола не ще да са били прекратени и не е изключено той да се е представял във византийското общество като василевс на българите. Намирането на моливдовула му в крепостта до дн. с. Добри дол е съвсем уместно. Тази крепост е била гранична на неговите владения.

3. Калоян (Йоан) 1197-1207 г.²⁰

Третият от братята в изворите се нарича Йоан, Йоаница или Йоанис, но официалното му име е Калоян. За съществуването му научаваме за пръв път през 1188 г., когато е бил взет за заложник. След убийството на брат си Йоан Асен в 1196 г. той е заел неговото място в управлението, а навярно и в йерархията. В писмата си до папа Иннокентий той се титулува Imperator

Vulgarorum, което има същото значение както βασιλεύς τῶν βουλγάρων. Не е за подценяване и информацията от печата на същия Калоян, достигнал до нас в очевидно фалшив отпечатък. При него на лицевата страна е представено изображение на Богородица, а на opakата - надпис на кирилица Калъви царь възгарум. Ако допуснем, че печатът е бил негов, възниква въпросът кой период от дейността му би отразявал и защо е на гръцки език. Най-приемливо е печатът да отразява времето на неговото заложенничество във Византия. Като трети от братята в очите на византийците той би могъл да е един от василевсите на българите и именно като такъв да се е афиширал Калоян (Йоан).

До тук изложихме възможностите, макар и теоретични, с които би могло да се идентифицира лицето, стоящо зад разглеждания печат.

Сигурното в тези разсъждения е фактът, че печатът е автентичен и при всички случаи свързан с българската държава в началния период от нейното възстановяване в края на XII в.

И ако трябва да отдам някакви предпочитания, ще изтъкна, че от изброените по-горе възможни Йоановци данните на печата (иконографски и текст) най-добре отговарят на личността на брата на Петър (Теодор) - Йоан Асен I.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Ползвам се от възможността да благодаря на Жена Жекова, зав. нумизматичния фонд на музея в Шумен за предоставената находка.

² Oikonomides, N. A collection of dated Byzantine Seals, Washington, 1986, no. 123.

³ Лихачев, Н. П. Моливдовулы греческого востока, М., 1991, Табл. LXII, 2.

⁴ Йорданов, Й. Печати на византийски севасти от територията на България. - Нумизматика и сфрагистика, 2, 1998, 30-31, № 35.

⁵ Мушмов, Н. А. Монетите и печатите на българските царе, С., 1925, с. 157; Юркова, Й. Средновековни български печати. - Български средновековни монети и печати, С., 1990, 24-29, табл. I, 4-5; Йорданов, И. Печатите на преславските владетели (893-971), С., 1993, № 1-7.

⁶ Моуълтов, N. Un sceau en plomb du tsar Kaloyan (1196-1207). - Byzantinoslavica, IV, 1932, 135-138.

⁷ Oikonomides, Dated, no. 135.

⁸ Божилов, И. Асеновци (1186-1460). Генеалогия и просопография, С., 1985, 27-40, № 1.

⁹ Nicetae Choniatae, Historia, превод в ГИБИ, 11, С., 1983, с. 27.

¹⁰ Theodorus Skutariota, Compendium chronicum, превод в ГИБИ, 7, С., 1971, с. 244

¹¹ Петров, П. Възстановяване на българската държава 1185-1197, С., 1985, с. 115, бел. 13.

¹² Historia peregrinorum, превод в ЛИБИ, 2, С., 1965, с. 241.

¹³ Historia de expeditione Friderici imperatoris, превод в ЛИБИ, 2, с. 279.

¹⁴ За едно подобно разделяне на властта между родственици - баща и син, може да се види макар и значително по-късно в съседна Сърбия, когато Стефан Душан се провъзгласява за βασιλεύς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ρομανίας и поема управлението на завладените византийски територии, докато управлението на коренните сръбски земи той поверява на синът си Урош, вж.: Острогорски, Г. История на византийската държава, 1998, 658-660.

¹⁵ За тези монети виж: Йорданов, И. Още веднъж за монетите на Теодор-Петър. - Нумизматика, 4, 1982, 17-25; Bendall, S. and Morrisson, C. „Theodore-Pier, Theodore Branas ou Theodore Mankaphas?“ RN, 36, 1994, 170-180; Мутафов, В. Койчев, А. Азманов, Б.

Колективна находка от Поморие с билонови скифати от XII в., свързана с монетосеченето на цар Теодор-Петър.- Нумизматика и сфрагистика, IV, 1995-1997, 127-153.

¹⁶ **Мушмов, Н. А.** Монетите и печатите, № 243; **Юркова** Средновековни печати, 50-51. В последната публикация се изразяват съмнения относно датировката на този печат, но дори и да е изработен по-късно в XIV в., то гравьорът при всички случаи е следвал някакъв първообраз.

¹⁷ **Божилков, И.** Асеновци, 33-34; **Петров,** Възстановяване на българската държава, 264-265.

¹⁸ **Choniatae**, превод в ГИБИ, 11, с. 50.

¹⁹ Пак там, с. 51.

²⁰ **Божилков, И.** Асеновци, № 3.

THE SEAL OF THE FIRST ASSEPID (Summary)

Ivan Jordanov

The article presents a newly found lead seal with inscription in Greek: "Seal of John basileus ton bulgaron."

The seal is indeed quite unique. It is associated with the Bulgarian ruler, but the inscription is in Greek.

Who John, basileus of the Bulgarians? And why is his inscription in Greek?

In Bulgarian history at the end of the XII and beginning of the XIII c., there were several Johns who ruled Bugaria or had pretensions to the throne: 1. John Asen (1186-1196); 2. Ibankos (John) 1196-1197; 3. Kaloyan (John) 1197-1207.

From the various possible Johns mentioned in the sources, the brother of Peter - Theodore, John Asen, corresponds best to the data of the seal.

It follows that this seal is of the founder of the Assenid dynasty.